

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Гендерні аспекти професійності вчительок України у фокусі розширення прав працевлаштування на початку 20 ст.

Стаття розглядає гендерні аспекти професійності вчительок України на межі 19–20 ст., що зумовлювали нерівність на ринку праці. Гендерно обмежувальне законодавство Російської імперії визначало диспропорції в працевлаштуванні між попитом на чоловічу працю і пропозицією жіночої. Зазначено, що недостачу педагогів-предметників у двокласних міських училищах планували вирішити допущенням до викладання вчительок. Відгуки директорів народних училищ засвідчили підтримку заходу й підтверджували професійність, працьовитість учительок. Висловлювалися гендерні застереження щодо роботи останніх. Доцільним був віковий ценз від 25 років. Заміжжя та материнство стали гендерними складниками професійності службовиць. Бажаним типом була одинока сумлінна освітянка. Самотні жінки з неповнолітніми нащадками — найбільш соціально вразлива група при працевлаштуванні.

Ключові слова: народна освіта, жіноча освіта, вчителька, професійність, гендер, директор народних училищ.

Gender Aspects of the Professionalism of Female Teachers in Ukraine within the Context of Expanding Employment Rights at the Beginning of the 20th Century

Motherhood for women remains a factor causing gender inequality in the labor market. This study examines the gender aspects of the professionalism of female teachers in Ukraine within the context of the expansion of their employment rights at the turn of the 19th to 20th century. The research employs a gender approach, methods of socio-cultural history, and elements of discourse analysis.

Employment of female teachers in primary schools was associated with an increase in female graduates with pedagogical qualifications from secondary education institutions. The gender-restrictive legislation of the Russian Empire led to labor market disparities between the demand for male labor and the supply of female labor. To address the shortage of subject-specific teachers in two-class urban schools, a temporary admission of female teachers was considered. Feedback from the directors of public schools supported this measure, highlighting the professionalism, diligence, and general cultural competencies of female teachers.

The study reveals that school authorities had gender-related concerns regarding the employment of female teachers. The preferred candidates were women over 25 years old with teaching experience and authority among male students. Marriage and motherhood were identified as gender markers of professionalism that shaped women's attitudes toward their work. The professional reputation of these teachers was often influenced by their husband's status, the success (or lack thereof) of their marriage and family life, and whether they had young children. The most in-demand type of female educator was the single, diligent, and unpretentious worker. Single women who were breadwinners with minor children constituted the most socially vulnerable category of teachers, often willing to accept any available teaching position.

Keywords: public education, women's education, female teacher, professionalism, gender, public school director.

Обговорюваною тематикою останніх десятиліть світових медіа, корпоративного бізнесу і громадськості є гендерна різноманітність суспільства, розрив в оплаті праці чоловіків та жінок, а також ролі працівниць на робочому місці. Як стверджує Елен Зентнер (Ellen Zentner)²⁶, у минулому освіта чи вибір низькооплачуваної професії значною мірою зумовлювали розрив в оплаті праці. Нині таким чинником для жінок є материнство, оскільки з появою дитини жінки залишають роботу чи працюють менше годин²⁷. До прикладу, школи Великобританії минулого навчального року втратили близько 30 тис. викладачів. Найчастіше роботу полишали освітянки віком близько 30 років із малими дітьми²⁸. Таким чином гендерний потенціал трудових ресурсів є важливим складником соціально-економічного розвитку держав, який ґрунтовно вивчають і використовують управлінці, підприємці та інвестори задля продуктивності й зростання прибутковості. Звернемося до історичної ретроспективи його аналізу й урахування в освітній галузі України.

Історіографія теми представлена в основному загальними дослідженнями з історії освіти України «довгого» 19 ст., автори яких традиційно послуговуються регіональним підходом розроблення проблематики. З-поміж масиву напрацьовань науковці виокремили доробок дослідників, які предметно вивчали вчительський контингент України імперської доби включно з його характеристиками й тенденціями трансформації. Приміром, особистість народного вчителя представлено через дослідження колективної біографії вчителів народних шкіл Галичини імперської доби²⁹. У праці проаналізовано мотиви вибору фаху, професійне становлення й умови праці вчителів, а також гендерні особливості педагогічної професії. До речі, останній аспект — гендерні параме-

три освітнього середовища — набуває поширення серед дослідників. Так, проблему фемінізації педагогічного фаху західноукраїнської освіти кінця 19 — початку 20 ст. актуалізовано в контексті зростання чисельності вчительок і якісних змін їхньої професійної підготовки³⁰. Реалізовано спробу представити службовий портрет народних учителів початкової школи 19 — початку 20 ст. Наддніпрянської України, складником якого став огляд суспільного становища і професійної підготовки³¹.

Студіювання кадрового складу педагогів нижчої школи України модерної доби спричинило розроблення питання його фаховості. Окремі автори зумовлювали професійність учителів початкових шкіл, їхнє ставлення до самоосвіти і саморозвитку чинником низького соціального статусу народних учителів у системі соціальної стратифікації імперської доби³². Вивчення певних аспектів професійної діяльності освітянок України модерної доби реалізовано нами в попередніх дослідженнях, зокрема з'ясування позиції керівників закладів Київського навчального округу щодо (не)можливості й доцільності продовження роботи педагогинь після заміжжя³³. Проаналізовано ставлення професійного освітнього середовища України щодо питання форменого одягу для службовиць³⁴. Отже, аналіз останніх праць виявив, що гендерні параметри фаховості вчительок модерної доби у фокусі їхніх прав працевлаштування не були предметом спеціального вивчення, що зумовило вибір проблематики наукового пошуку та її дослідницьку реалізацію.

Метою статті є з'ясування гендерних аспектів професійності вчительок у контексті розширення прав їхнього працевлаштування на межі 19–20 ст. в Україні. Основними дослідними завданням окреслюємо вивчення думок освітніх чиновників щодо рівня фаховості вчительок;

²⁶ Обіймає посаду головного економічного стратега, керівника галузевих макроінвестицій і управління активами США.

²⁷ Rise of the SHEconomy. *Morgan Stanley*: Research 23.09.2019. URL:

<https://www.morganstanley.com/ideas/womens-impact-on-the-economy#:~:text=Based%20on%20Census%20Bureau%20historical,up%20from%2041%25%20in%202018.&text=What's%20driving%20this%20trend%3F,in%20their%2050s%20and%2060s> (дата звернення: 10.09.2024).

²⁸ Martin D. Teachers to be allowed to work from home. *The Telegraph*. 2024. 17 September. URL: <https://www.telegraph.co.uk/politics/2024/09/17/labour-plan-teachers-to-be-allowed-to-work-from-home/> (дата звернення: 18.09.2024).

²⁹ Вараниця А.О. Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX — початку XX століття: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. 316 с.

³⁰ Нагачевська З. Проблеми української школи кінця XIX — початку XX ст. у творчій спадщині жінок-учителів Східної Галичини. *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність*: наук. альм. / упоряд. Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів, 2014. Ч. 7. С. 292–303.

³¹ Савченко С.П., Демус Я.В. Професійний портрет учителя початкових класів початку XX століття. *Імідж сучасного педагога*. 2023. № 1(196). С. 19–21. [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1\(196\)-19-21](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1(196)-19-21)

³² Андрійчук Н.М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.). Житомир: Вид-во ЖДУ, 2011. 297 с.

³³ Драч О. Заміжжя освітянки — підстава для звільнення? Думки керівників освітніх закладів Київського навчального округу початку 20 ст. *Київські історичні студії*. 2024. № 1 (18). С. 6–19. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>

³⁴ Драч О. Формений одяг службовиць жіночих гімназій у візії начальників закладів Київського навчального округу на зламі епох (кінець XIX — початок XX ст.). *Київські історичні студії*. 2023. № 2(17). С. 54–63. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.27>

виокремлення застережних міркувань щодо розширення прав педагогинь працювати в чоловічій школі; з'ясування прикметних ділових і моральних якостей освітянок в їхніх службових характеристиках.

Джерельною базою дослідження слугують матеріали діловодного листування (жовтень — грудень 1903 р.) очільників губернських дирекцій народних училищ Київського навчального округу з попечителем округу щодо допущення до викладання у двокласних міських училищах регіону жінок із кваліфікацією домашньої наставниці та вчительки, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві у фонді 707 «Попечитель Київського навчального округу»³⁵. Запит щодо позиції освітніх посадовців України надійшов з Міністерства народної освіти в рамках підготовки загального рішення на клопотання попечителя Оренбурзького навчального округу щодо дозволу як тимчасового заходу заміщати вільні вакансії вчителів у міських училищах (за Положенням 31 травня 1872 р.) з предметною системою викладання «особами жіночої статі, які скінчили курс жіночої гімназії зі званням домашньої наставниці чи вчительки»³⁶. Використовували також додаткові документальні матеріали, що зберігаються у зазначеному фонді архівної установи.

Суспільний поступ емансипації другої половини 19 — початку 20 ст. в Європі й Україні позначився збільшенням пропозиції жіночої праці в інтелектуальній сфері, зокрема в шкільництві та вихованні. Як оцінювало тогочасне суспільство фаховість педагогинь? Як характеризували освітні управлінці ділові якості підлеглих освітянок? Яким був накопичений соціальний досвід учителювання жінок? Як ставилася навчальна адміністрація до розширення професійних прав учительок у гендерно сепарованій системі освіти імперської доби в Україні? Таким є вибраний нами ракурс питань до джерел під час мисленнєвого діалогу з їхніми авторами для реалізації пропонуваного дослідження³⁷.

Продуктивною методикою опрацювання емпіричних даних стали методи соціокультурної історії сукупно з гендерним підходом, а також елементи дискурс-аналізу для поглиблення розуміння діловодного листування чиновництва імперської доби.

³⁵ Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. З питання допущення осіб жіночої статі, які скінчили гімназії зі званням домашньої наставниці або вчительки, до викладання до міських училищ, 28 жовтня — 31 грудня 1903 рр. 11 арк.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. Арк. 1.

³⁷ Шашкова Л.О., Злочевська М.В. Діалогічний вимір гуманітарного знання. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2011. С. 146–147.

³⁸ Див. детальніше: Драч О. «Докорінна реорганізація...»: попечитель М.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу. *Київські історичні студії*. 2021. № 2 (13). С. 6–14. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>

³⁹ Там само. С. 8.

Поява вчительок у нижчій школі. Особливістю суспільної модернізації в Україні доби «Великих реформ» стало формування системи народної освіти. Основними типами початкової народної школи в сільській місцевості були однокласні та двокласні училища, представлені такими закладами: земські школи, зразкові училища Міністерства народної освіти, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти. У містах провідним типом нижчої початкової школи були міські училища й школи міського самоврядування.

Реалізація пріоритетного державного завдання — освіченості нижчих верств — загострила проблему вчительського контингенту початкових шкіл України. Зауважимо, що у переддень реформ актуалізував питання оновлення кадрового складу педагогів нижчої школи попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов (1858–1861)³⁸. До нагальних проблем учительських кадрів посадовець зараховував їхню системну нестачу й негідну спеціально-педагогічну кваліфікованість фахівців, зумовлені низовим соціальним статусом учителя нижчої школи в державі, недостатнім матеріальним забезпеченням (50–100 руб.) сріблом на рік і тривалим терміном вислуги (12 років) для отримання першого чину в освітньому відомстві.³⁹ Учителі нижчої школи перебували на периферії соціальної структури, серед них домінували випадкові особи, повсякдення яких минало в «неробстві, чи пошуках самозабуття...». М.І. Пирогов запропонував комплекс заходів щодо більш ґрунтовної освіченості вчителів, що б сприяло покращенню побуту педагогів і переконаності у важливості їхнього суспільного призначення.

Докорінне реформування фаховості вчительського контингенту становило нагальну суспільну потребу й державний запит. Протягом 1860-х років усі спроби Міністерства народної освіти щодо якісного оновлення педагогічного контингенту початкової школи за рахунок учителів-чоловіків не були результативними, що спонукало можновладців звернутися до новаційних підходів. Одним із таких стало розширення працевлаштування жінок-вчительок у нижчій школі, на що скерувало височайше повеління «Про допуск жінок на службу в громадські та урядові заклади» (від 14 січня 1871 р.). Сприятливим чинником щодо цього було невпинне розширення мережі

жіночих середніх навчальних закладів у державі (жіночих гімназій і прогімназій, інститутів шляхетних дівчат, жіночих єпархіальних училищ), випускниці яких після скінчення курсу здобували педагогічний фах. Зокрема, кваліфікацію домашніх наставниць отримували гімназистки, нагороджені медалями за результатами повного навчального курсу, які опанували програму додаткового, VIII педагогічного класу. Права домашніх учительок набували випускниці зі схвальним атестатом гімназії після скінчення педагогічного класу. Решті випускниць жіночої середньої школи присвоювали кваліфікацію вчительок народних училищ⁴⁰.

Наголосимо, що з учителювання розпочинала самостійне трудове життя абсолютна більшість випускниць середніх освітніх закладів. Найбільш доступними варіантами працевлаштування були посади вчительки в початкових школах ((одно/дво)класних народних училищах) і викладачки чи класної наглядки в нижчих класах жіночих гімназій. У пореформених реаліях це означало важкі умови праці та малу зарплатню. Висока конкуренція серед випускниць гімназій зі свідоцтвом «домашніх учительок і виховательок» істотно мінімізувала оплату їхньої праці. Про те, що середня жіноча школа «плодила інтелігентні злидні» з обмеженими можливостями соціальної реалізації випускниць, відверто зауважували освітні можновладці⁴¹.

Суттєве розширення жіночої гімназійної мережі на межі 19–20 ст. в Україні, отже і зростання щорічної чисельності випускниць із педагогічною кваліфікацією, давалося взнаки на ринку праці та зумовлювало гостру конкуренцію щодо працевлаштування потенційних кандидаток в освітній галузі, де до 1905 р. основним роботодавцем лишалася держава. Водночас загальну тенденцію ринку «інтелігентної праці» визначала гендерна диспропорція між попитом на жіночу й чоловічу працю в аспекті затребуваності останньої. Законодавство Російської імперії лишалося гендерно обмежувальним: жінки мали доступ до вузької ніші професійної підготовки, вищої освіти, інтелектуальних занять і кваліфікованої праці. Утім, широка пропозиція охочих працевлаштування молодих освічених випускниць середньої школи, які непоодинокі погоджувалися на некомфортні

умови роботи й побуту, ставала визначальною для роботодавців і керівників щодо використання їхньої праці з економічного й морально-ділового аспектів.

Чи допускати вчительок до роботи в міських училищах? Восени 1903 р. опитування очільників губернських дирекцій народних училищ Київського навчального округу⁴² виявило нагальну кадрову проблему — щорічну недостачу вчителів у двокласних міських училищах регіону. Відповідно Міністерство народної освіти цікавилася думкою адміністрації на місцях щодо допущення до викладання в означених навчальних закладах жінок із кваліфікацією домашньої наставниці та вчительки.

Директор народних училищ Подільської губернії вбачав можливим і корисним для навчальної справи заміщення вакантних посад у міських двокласних училищах учительками, оскільки посади вчителів-предметників лишалися довгий час незайнятими за браком кандидатів не тільки з інститутською освітою, а й таких, які здобули свідоцтво вчителя повітових училищ за іспитом⁴³. Очільник народних училищ Волинської губернії поділяв думку підлеглих йому інспекторів дирекції, які визнали бажаним допущення до учителювання жінок як «тимчасовий захід»⁴⁴. Виконувач обов'язків директора народних училищ Чернігівської губернії не лише визнав слушним заміщення учительських посад у міських училищах за Положенням 1872 р. випускницями жіночих гімназій, а й констатував доцільність запровадження такого кадрового рішення на постійній основі⁴⁵. Про своєчасність і нагальність пропонованого заходу відписав директор народних училищ Київської губернії Тимофій Лубенець⁴⁶.

Як свідчить аналіз відгуків директорів народних училищ Київського навчального округу, реалії навчально-виховного процесу в міських училищах виявили, що професійні компетенції кандидатів у вчителі (обсяг знань і практична підготовка) нижчі від рівня випускниць інститутів шляхетних дівчат і жіночих гімназій з кваліфікацією домашніх наставниць та вчительок⁴⁷. Перевагою останніх була ґрунтовніша загальноосвітня навченість за випускників учительських інститутів, а також достатня спеціально-педагогічна підготовленість. Добре відгукувалися щодо

⁴⁰ Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / сост. М. Родевич. Санкт-Петербург, 1884. С 48–50.

⁴¹ Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 38.

⁴² Київський навчальний округ включав Волинську, Київську, Подільську, Полтавську й Чернігівську губернії.

⁴³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. Арк. 3.

⁴⁴ Там само. Арк. 4.

⁴⁵ Там само. Арк. 6 зв.; Арк. 11.

⁴⁶ Там само. Арк. 8.

⁴⁷ Там само. Арк. 3–3 зв.

працьовитості й любові до педагогічної діяльності вчительок⁴⁸. Вигідно вирізняла педагогинь загальна вихованість, набута в закладах жіночої середньої освіти, порівняно з тогочасним контингентом учителів міських училищ⁴⁹. Вади останніх приписували їхньому низькому соціальному походженню — винятково з міщанського й селянського станів, з чим пов'язували «прояви на службі несимпатичних якостей середовища, у якому вони зростали»⁵⁰. Опосередковано виконувач обов'язків директора народних училищ Чернігівської губернії засвідчив «культурний дисонанс», який спричиняли на державній службі в освітньому відомстві вчителі з субкультурою нижчих верств (податних станів), чимало з яких у процесі акультурації в новому соціально-професійному середовищі не позбавилися засвоєних з коліски культурних патернів в умовах зміни культурного контексту. Саме тому вчительки — випускниці середніх навчальних закладів, зокрема з гімназійною освітою, на переконання посадовців, представляли більш бажаний і корисний кадровий елемент у закладах міської нижчої школи.

З-поміж надісланих попечителю відгуків застережні міркування щодо пропонованого заходу виклали директори народних училищ Волинської і Полтавської губернії. Інтерпретаційні рамки діловодного наративу директорів задає смислоутворювальний чинник — забезпечення належної шкільної дисципліни й авторитетності педагогинь. Ставлення посадовців до працевлаштування у двокласних міських училищах осіб, які тільки-но закінчили жіночі гімназії, передає тематичний сюжет вихідних умов реалізації пропонованого заходу, стрижнем якого став вік суб'єктів освітнього середовища: з одного боку, учні, які нерідко скінчували навчання в 16–17 років, з другого — недосвідчені та юні викладачки, молодість яких позбавляла необхідного педагогічного авторитету в очах вихованців. Загальну подієву канву сюжету обставин службової справності освітянок конкретизовано у вимогах щодо професійної кваліфікації останніх.

Якнайбільш придатних за кадровим потенціалом для двокласних міських училищ директор народних училищ Волинської губернії визначив жінок із вищою педагогічною освітою (випускниці ВЖК) або принаймні домашніх наставниць і вчи-

тельок, які вже мали досвід роботи у двокласних сільських училищах⁵¹. Директор народних училищ Полтавської губернії висловив більш скромні (наближені до реалій) кадрові побажання, а саме, щоб викладачками в міські училища призначали домашніх наставниць і вчительок з попередньо набутих у початковій школі стажем діяльності, що, на його думку, стане запорукою сформованості їхніх педагогічних здібностей і вмінь керувати класом⁵². Прикметно, що сформульовані побажання до кандидаток на викладацькі посади у двокласні міські училища, надіслані попечителем Київського навчального округу до Міністерства народної освіти, містили вищезазначені застереження директорів, підсумовані рекомендацією встановлення вікового цензу педагогинь — не молодше 25 років⁵³.

Гендерні завади службовій справності вчительок. Окрім молодості претенденток на заміщення вакантних посад викладачів у міських училищах, ще однією суттєвою вадою, на думку окремих посадовців, був заміжній стан учительок. Розглянемо застереження щодо роботи пошлюблених викладачок, сформульовані в листуванні з попечителем Київського навчального округу.

Уже згадуваний директор народних училищ Волинської губернії, враховуючи позицію більшості підлеглих інспекторів народних училищ, констатував послаблення службової справності заміжніх учительок. «...За природним почуттям дружини і матері, віддані переважно сім'ї і домашньому господарству, школі присвячують деякий час, ніби мимохідь, подумки відволікаючись і в ході занять турботами про своїх малих дітей, залишених під наглядом служниці...»⁵⁴ Отже, заміжжя та материнство вчительок Волинська губернська дирекція народних училищ визнала несприятливою для навчально-виховної справи обставиною, підставу чого вбачали в другорядності відтоді для них службових обов'язків.

Досвід жіночої праці на освітянській ниві узагальнив у листі попечителю Київського навчального округу виконувач обов'язків голови педагогічної ради Переяславської жіночої гімназії Костянтин Зеров⁵⁵. Він зауважив, що вчительки і наглядачки, які працювали в навчальних закладах, після заміжжя неоднаково ставилися до ви-

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. Арк. 8.

⁴⁹ Учителів міських училищ спеціально готували Вчительські інститути та Вчительські семінарії, здобуття освіти в яких гарантувало юнакам із податних станів право на класний чин і прийом на державну цивільну службу. Казеннокошті вихованці зобов'язувалися відпрацювати 6 років учителем.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 131. Арк. 6 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 4

⁵² Там само. Арк. 7–7 зв.

⁵³ Там само. Арк. 10.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. З листуванням щодо служби заміжніх жінок у жіночих середніх нижчих навчальних закладах. 2 серпня 1903 р. — 7 серпня 1904 р. Арк. 32.

⁵⁵ Костянтин Іраклійович Зеров (1860–1940) — український педагог, випускник Глухівського вчительського інституту, інспектор народних училищ; у шлюбі мав 11 дітей, батько братів Зерових.

конання своїх службових обов'язків. За критерієм трудової сумлінності посадовець поділив їх на дві групи. У першій опинилися освітянки, які не тільки не змінювали ставлення до праці, ба більше, старанніше виконували службові обов'язки в навчальному закладі, щоб надолужити прогалини, зумовлені пропусками; у другій — вчительки, пріоритетом яких були сімейні турботи, вони «відволікалися господарськими клопотами, часто спізнавалися на заняття, пропускали їх, посилаючись на хвороби»⁵⁶. Щодо останніх К. Зеров констатував недбалість до службових обов'язків, а також психоемоційну невірноваженість і знервованість під тиском домашніх клопотів та неприємностей, у такому стані педагогині приходили на роботу до освітнього закладу⁵⁷. Виконувач обов'язків голови педагогічної ради Переяславської жіночої гімназії визнав доцільним учительок, які після заміжжя забували про службові обов'язки, не тримати в навчально-виховних закладах, оскільки це деморалізувало педагогічний колектив, послаблювало трудову дисципліну й негативно позначалося на іміджі освітнього закладу в місцевому товаристві.

Грунтовний аналіз ставлення до служби заміжніх педагогинь представив директор народних училищ Київської губернії Т. Лубенець, який, узагальнивши регіональну соціальну практику, виокремив два типи їхньої сім'ї, що зумовлювали параметри шкільної справності працівниць. До першого типу належала вчительська родина, у якій вчителька / наглядка мала за чоловіка вчителя того самого народного училища. Т. Лубенець позитивно схарактеризував спільну педагогічну діяльність подружжя, що завжди вирізнялася старанністю і успішністю. Чоловік-учитель і дружина-вчителька працювали в одному навчальному закладі (початковій школі), у якому мали помешкання (квартиру), зазвичай цінували своє робоче місце, намагалися сумлінно виконувати посадові обов'язки, допомагали одне одному в шкільній справі. Таку модель сім'ї педагогів, на думку директора, варто було всіляко підтримувати, тому пошлюблених учительок рекомендував лишати на займаних ними посадах⁵⁸.

До другого типу належала невчительська родина, у якій вчителька була пошлюблена зі стороннім щодо народного училища чоловіком. Таких учительок за критерієм виконання ними службових обов'язків директор поділив на дві групи: не найгірших і абсолютно непридатних. Не найгіршими Т. Лубенець визнав заміжніх учи-

тельок, які не проживали при народному училищі та приходили до освітнього закладу тільки на заняття. Серед порушень трудової дисципліни такими учительками фіксували постійні запізнення на початок навчальних занять у закладі, а також прагнення якомога швидше його залишити й повернутися додому, оскільки сім'я та хазяйство не могли перебувати тривалий час без господині⁵⁹.

Як абсолютно непридатних Т. Лубенець визначив учительок у ситуації, коли вони разом з чоловіком — не педагогом — проживали в помешканні у складі освітнього закладу, де нерідко, а подекуди постійно, траплялися неладні випадки. Директор аргументував свою думку зафіксованими негараздами шкільної практики народних училищ Київської губернії. «Учителька, заклопотана своїм господарством та дітьми, на перших уроках давала учням самостійні роботи й у класі не була присутньою. У разі наявності у вчительки немовляти навчальні заняття постійно тривали неправильно, малоуспішно, і аж нерідко ними самочинно займалися зовсім сторонні особи задля підготовки учнів до випускного іспиту. Були випадки, що під час навідування в училищі в навчальні години вчительки на занятті не було, оскільки вона опікувалася прийняттям гостей, які завітали до чоловіка»⁶⁰.

Директор роз'яснив вищенаведені правдиві факти освітнього повсякдення сільської школи специфікою кадрового складу педагогинь. Він констатував, що заміжні вчительки працювали в початкових народних училищах тільки через великі нестатки й убогство. Чоловіки таких учительок — більшістю ледарі, які вели нетверезе життя чи чомусь неспроможні були заробляти кошти на утримання родини. Така сім'я жила недобре через постійні сварки й непорозуміння, що впливали як на успішність навчальних занять у класі, так і на поведінку учнів, які зазвичай були обізнані з сімейним, особливо нещасливим, життям вчительки. Також чоловіки вчительок нерідко втручалися в розпорядок шкільного життя та фактично освідували господарською і виховною частиною освітнього закладу. Виявленими дисциплінарними порушеннями в таких сільських училищах були: використання («експлуатація») праці учнів, різноманітні побори, суперечки й непристойна поведінка подружжя педагогів. Щодо останнього Т. Лубенець зауважив, що поінформований про випадки зі шкільної практики, коли чоловік ображав вчительку (свою дружину), вдираючись у клас під час заняття; траплялися навіть такі, що в коридорах закладу ганялися за дівчатками-ученицями⁶¹.

⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 17.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. Арк. 45.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. Арк. 45 зв.

Гендер і професійність: кар'єра вчительки.

Задля реконструкції професійної кар'єри і шаблів соціального сходження вчительок модерної доби скористаємося віднайденими в ЦДІАК України службовими характеристиками окремих представниць. Такою є Афанасія Маркевич, вчителька арифметики і рукоділля Златопільської жіночої прогімназії, яку керуючий закладом у січні 1903 р. рекомендував попечителю Київського навчального округу призначити на посаду головної наглядачки прогімназії. «Маючи кваліфікацію домашньої наставниці, Афанасія Маркевич вельми старанно й сумлінно, а також із знанням справи постійно ставилася до виконання своїх обов'язків, тому цілком гідна обійняти посаду головної наглядачки, функції якої вона тимчасово виконувала сповна задовільно»⁶².

Подання попечителю доповнював формулярний список про службу вчительки А. Маркевич, що містив основну інформацію про педагогиню. На той час їй уже виповнилося 42 роки, і вона мала 22 роки вислуги на освітній ниві. Походила А. Маркевич з родини священнослужителя, сповідувала православну віру, за сімейним станом — незаміжня. Освіту вона здобула в Київській жіночій гімназії, нагороджена золотою медаллю (1881). 19 серпня 1881 р. попечителем Київського навчального округу успішну випускницю гімназії призначили на посаду вчительки російської мови Сосницької жіночої прогімназії. У 1893 р. А. Маркевич, на її прохання, перевели до Златопільської жіночої прогімназії, де вона обіймала посаду вчительки арифметики. За два роки (1895) роботи в закладі кваліфікованій вчительці додатково доручили викладати рукоділля. Матеріальне становище А. Маркевич визначала службова платня 580 руб. на рік, оскільки маєтностей вона не мала⁶³.

Як виявив аналіз, досвідчена й сумлінна вчителька А. Маркевич існувала на заробітну плату, розмір якої був досить скромним. Керівник Златопільської жіночої прогімназії, зважаючи на професійну справність і службову відданість немолододі самотньої освітянки, запропонував їй кандидатуру на вищу посаду в закладі, а саме головної наглядачки. У реаліях середнього навчального закладу — жіночої прогімназії — це означало покращення умов праці завдяки переміщенню з категорії педагогічного персоналу до складу адміністрації з відповідним збільшення розміру платні та пенсійного забезпечення.

Маємо зауважити, що попри схвальні ділові та моральні якості досвідченої вчительки А. Маркевич дієвим чинником її кар'єрного зростан-

ня — вивіщення на рівень адміністрації закладу — став саме незаміжній стан, який у візії значної когорти посадовців поглиблював професійну ідентичність і оптимізував соціально-рольові позиції освітянок. Наше твердження суголосне міркуванням чиновників щодо узгодження режиму й розпорядку праці педагогинь з їхнім сімейним становищем задля прийняттого комплектування кадрового складу й продуктивності службової діяльності.

Начальник Вінницької жіночої гімназії наголосив на відмінностях у роботі вчительки й класної наглядачки закладу. Вчителька перебувала в гімназії тільки певну кількість годин, коли відповідно до розкладу проводила навчальні заняття. Решту часу, за винятком перевірки учнівських письмових робіт і підготовки до занять, вона була «абсолютно вільною». Класна наглядачка, окрім обов'язкової присутності в гімназії з 8.00 ранку до 15.00 дня, увечері мала контролювати дозвілля гімназисток, зокрема відвідувати учнівські квартири, театри, розважальні заходи тощо. Отже, у реаліях наглядачка мала понад восьмигодинний робочий день. З огляду на це класними наглядачками начальник пропонував призначити лише незаміжніх або бездітних удів, вчительками могли працювати пошлюблені жінки, які не мали малих дітей⁶⁴. Власне, оцінюючи гендерний потенціал трудових ресурсів — освітянок, чоловіки-адміністратори, керівники педагогічних навчальних закладів модерної доби, послуговувалися розміркуваннями найбільшої ефективності їхньої роботи, з огляду на що сімейно-шлюбний статус педагогині був маркером її (не)призначення на певну посаду.

Водночас обставини соціального буття модерної доби й ринок праці в освітній галузі диктували умови й обставини, що почасти не відповідали слухним відомчим рекомендаціям і начальницьким настановам. Життєві негаразди й ситуація безвихіддя спонукали окремих педагогинь шукати будь-які можливості для працевлаштування, де реальним варіантом часто-густо була винятково посада народної вчительки в сільській школі. Про це відверто зазначила прохачка Таїсія Пригожій у зверненні до попечителя Київського навчального округу щодо працевлаштування від 2 липня 1899 р. Маючи кваліфікацію домашньої вчительки і перебуваючи в скрутному становищі, вона зазначила, що погодилася б навіть на посаду народної вчительки.

Наведемо представлені Т. Пригожій чинники, що спонукали її до пошуку вакансії в галузі освіти. «Через мої вкрай сумні сімейні обставини, я по-

⁶² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 36. Про зарахування до кандидаток осіб жіночої статі на прохання про надання їм різних посад у Київському навчальному окрузі. 28 січня — 19 березня 1903 р. Арк. 1.

⁶³ Там само. Арк. 2–3 зв.

⁶⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 11.

винна особистою працею заробляти собі та дітям кошти на прожиття. Єдиним джерелом нашого існування є вчителювання, де я успішно прослужила понад п'ять років. Натепер, лишившись удовою, я розпочала освіту своїх дітей у містечку Немирів, звідки виїхати, і тим самим вже так рано зламати життя моїх сиріт, що тільки-но почалося, в мене немає сил і жодної можливості»⁶⁵.

Сподіваючись отримати місце класної наглядки чи вчительки з будь-якого предмета в Немирівській жіночій прогімназії («за чутками відкривається вакансія вчительки географії і російської мови»), Т. Пригожій, відповідно до панівного просвітницького дискурсу, запевняла, що «після призначення всіма силами намагатиметься бути корисною справою». У разі неможливості розраховувати на зазначену посаду прохачка додавала, що «прийняла б і місце народної вчительки» в Немирові⁶⁶. Насамкінець, переконуючи у своїй відданості педагогічній ниві, Т. Пригожій зауважила, що погодиться «на підходящу справу в будь-якому місці, хоча би навіть довелося розлучитися з дітьми, проте заняття улюбленою справою розвіяло б її понуре життя і зміцнило занепалий дух»⁶⁷.

Аналіз клопотання свідчить про те, що отримана Т. Пригожій кваліфікація домашньої вчительки знадобилася їй для самостійних заробітків у формі домашнього наставництва (приватних уроків у зацікавлених родинах). Водночас, лишившись удовою та годувальницею власних нащадків, педагогиня з більш як п'ятирічним досвідом прагнула до визначеного місця служби на освітній ниві. Мотиваціями такого клопотання, на нашу думку, були певні соціальні пільги, які забезпечувало освітнє відомство службовцям, серед яких стабільність платні, пенсійне забезпечення, звільнення від оплати за навчання їхніх нащадків. Останнє за умови наявності кількох дітей, як у прохачки Т. Пригожій, становило суттєву підмогу педагогині та матері-годувальниці.

Підсумовуючи вивчення гендерних аспектів соціальної практики працевлаштування у галузі освіти України межі 19–20 ст., маємо підстави стверджувати, що рушійною силою якісних змін у шкільництві стала фемінізація кадрового складу вчителівства. Невисока вчительська платня, довготривалість кар'єрного зростання в чинах визначили сталість вільних вакансій правоздатних чоловіків-педагогів у нижчій школі. Вирішення за давньої проблеми посадовці вбачали в розширенні прав жінок на вчителювання в міських двокласних училищах на початку 20 ст.

Становлення народної освіти і початкового шкільництва модерної доби в Україні зумовило активне працевлаштування жінок у сільських училищах, право на вчителювання в яких вони здобували після завершення курсу в закладах середньої освіти (жіночої (про)гімназії, інститутів шляхетних дівчат, жіночих епархіальних училищ). Основний контингент учительок формували випускниці зазначених закладів, педагогічна кваліфікація яких на ринку праці була затребувана й водночас мала досить обмежену висхідну професійну реалізацію — початкова школа й молодші класи середньої жіночої школи. Домашні наставниці та вчительки в умовах жорсткої конкуренції та відсутності протекції могли розраховувати тільки на посаду народної вчительки. Складність вчителювання в початкових народних училищах — сільських школах — позначалася на кадровому складі педагогинь. Їхнє ставлення до службових обов'язків було предметом спеціальної уваги інспекторів і директорів народних училищ. Відомчі чиновники пов'язували трудову сумлінність заміжніх учительок з особою чоловіка, (не)вдалістю сімейного життя та співвідносили ці чинники з психоемоційним станом педагогинь і продуктивністю шкільної атмосфери.

Підґрунтям оціночних суджень керівників щодо професійності вчительок були загальні норми службової справності підлеглих. Утім, у ситуації, коли саме жінки з кваліфікацією домашньої наставниці й вчительки формували контингент працівниць і кандидаток на посади, освітні начальники корелювали їхню фахову репутацію гендерними чинниками (шлюбним партнером, розподілом ролей у сім'ї, наявністю малих дітей). Незаміжній статус жінки, який у суспільній свідомості почасти зберігав осудливо-глузливі конотації образу старої діви, на межі 19–20 ст. знає змін через збільшення чисельності категорії самотніх осіб, особливо в містах, а також завдяки затребуваності таких працівниць на освітній ниві. Непопшлюблена педагогиня за ознаками службової відданості та фаховості більш імпонувала керівникам, які безумовно схвалювали розширення їхнього працевлаштування. Як переконує вивчення гендерних аспектів трудового потенціалу освітянок, самотні жінки — годувальниці родини з неповнолітніми нащадками — як у модерну добу, так і зараз — найбільш соціально вразлива категорія працівниць. Їхні клопотання про працевлаштування в галузі освіти, збережені в архівах України, подекуди містять згоду на будь-яку вільну вакансію, за умови обізнаності в тому, яких зусиль вартує «підходящий варіант».

⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. З проханнями різних осіб про надання їм посад у навчальних закладах округу (для осіб жіночої статі). 11 січня — 31 грудня 1899 р. Арк. 94.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. Арк. 94 зв.

REFERENCES

- Andriichuk, N. M. (2011). Pidhotovka vchyteliv narodnoi shkoly v uchytelskykh seminariiakh Ukrainy (1860–1917 rr.). Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU [in Ukrainian].
- Drach, O. (2021). “Radical Reorganization...”: M. I. Pyrohov as Trustee (1858–1861) and Measures in Improving Professionalism of Teachers of Kyiv Educational District. *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 2(13), 6–14 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>
- Drach, O. (2023). The Uniform of Women’s Gymnasium Employees in the Vision of the Heads of Institutions in Kyiv Educational District (late 19th — early 20th century). *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 2(17), 54–63 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.27>
- Drach, O. (2024). Could the Marriage of a Female Educator Be Grounds for Dismissal? Opinions of Educational Institution Administrators at Kyiv Educational District in the Early 20th Century. *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 1(18), 6–19 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>
- Drach, O. O. (2011). Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny 19 — pochatku 20 stolittia. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Martin, D. (2024, September 17). Teachers to be allowed to work from home. *The Telegraph* [in English].
<https://www.telegraph.co.uk/politics/2024/09/17/labour-plan-teachers-to-be-allowed-to-work-from-home/>
- Nahachevska, Z. (2014). Problemy ukrainskoi shkoly kintsia 19 — pochatku 20 st. u tvorchii spadshchyni zhynok-uchyteliv Skhidnoi Halychyny. In D. Hertsiuk, P. Sikorskyi (Ed.), *Tovarystvo “Ridna shkola”: istoriia i suchasnist: nauk. alm.*, 7, 292–303 [in Ukrainian].
- Rise of the SHEconomy (2019, 23 Sept.). Morgan Stanley: Research [in English].
<https://www.morganstanley.com/ideas/womens-impact-on-the-economy#:~:text=Based%20on%20Census%20Bureau%20historical,up%20from%2041%25%20in%202018.&text=What%20driving%20this%20trend%3F,in%20their%2050s%20and%2060s>
- Rodevich, M. (Ed.). (1884). *Sbornik deystvuyushchikh postanovleniy i prikazov po zhenskim gimnaziiam i progimnaziiam Ministerstva narodnogo obrazovaniia*. Sankt-Peterburg: Tip. M. A. Khana [in Russian].
- Savchenko, S. P., & Demus, Ya. V. (2023). Profesiyni portret uchytelia pochatkovykh klasiv pochatku 20 stolittia [Professional Portrait of a Primary School Teacher of the Early XX Century]. *Image of Modern Teachers*, 1(196), 19–21 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1\(196\)-19-21](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1(196)-19-21)
- Shashkova, L. O., & Zlochevska, M. V. (2011). *Dialohichni vymir humanitarnoho znannia*. Kyiv: Vydavnychi dim «Profesional» [in Ukrainian].
- Varianytsa, A. O. (2017). Uchyteli narodnykh shkil Halychyny druhoi polovyny 19 — pochatku 20 stolittia. PhD dissertation, NAS I. Krypiakovykh Institute of Ukrainian Studies [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 29.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 11.10.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)